

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:1. 2006

Adelns lyckade anpassning

Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, Diss, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 217, Uppsala 2005. 380 s.

Omslagsbilden på Göran Norrbys avhandling är från *Illustrerad Tidning* 1865. Den 7 december 1865 har adeln röstat för ständsriksdagens avskaffande. I bildens mitt ser vi reformens förlorare, en präst från det avskaffade prästeståndet som bedrövad går mot strömmen. Avhandlingen skildrar dock en annan förlorare, eller åtminstone en elit i utförsbacke. Men också en elit som bjuder motstånd och utvecklar strategier för att försvara sina positioner. Hur framgångsrikt försvaret var och vilka strategier som utvecklades när det svenska ständssamhället successivt ersattes av ett borgerligt kapitalistiskt samhälle utgör avhandlingens centrala frågor. Adeln, eller snarare högadeln, som det handlar om, ställdes inför uppgiften att anpassa sig till ett samhälle där meriten, inte börd eller privilegiesystem, skulle vara det avgörande kriteriet för avancemang.

Avhandlingsförfattaren tar sin utgångspunkt i senare decenniernas europeiska forskning som landat i slutsatsen att adeln länge framgångsrikt lyckades i sin strävan. I stort behöll man sin maktställning fram till första världskrigets slut. Forskare som Arno Mayer och David Cannadine lyfts särskilt fram. Deras bild av utvecklingen i Storbritannien, Preussen och Frankrike ställs mot den socialhistoriska forskningen i Sverige, främst representerad av Sten Carlsson och Ingvar Elmroth, "en i sina huvuddelar snart halvsekelgammal bild", som författaren skriver (s 17). Med delvis skilda perspektiv rör det sig för bägge om en av medelklassens besegrad adel, en "deklaserad" adel redan vid 1800-talets mitt.

Adelns försvagning?

Syftet med avhandlingen blir därför (s 20) "att utreda hur väl den svenska adeln lyckades upprätthålla sin överordnade samhällsställning också under 1800-talet [...] Huvudfrågan är, vilka strategier (medvetna eller omedvetna) man då använde sig av. Studien intresserar sig för hur känslan av social identitet utvecklades och förändrades hos 1800-talets adel". Det metodiska vägvalet leder fram till två typer av källmaterial. Det genealogiska bygger på Gustaf Elgenstiernas klassiska *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (1925–36), kompletterad med den moderna varianten *Adelskalendern* på en CD-ROM från Riddarhuset – används för kvantifieringar i de empiriska kapitlen, främst 4–7, och för att diskutera högadelns (grevar, grevinnor, friherrar, friherrinnor) giftermål, utbildning och yrkesval, men även välstånd och status. Det kvalitativa utgörs av dagböcker, självbio-

grafier och minnesskrifter och möjliggör tolkningar av uppfattningar, ideologier och statustänkande.

I det ganska omfattande kapitel 2 följer en problematiserande bakgrund där adelns behov av en ny identitet diskuteras, även här i en internationell kontext. Några teman är det borgerliga samhällets framväxt, medelklassens uppkomst (liksom en diskussion om begreppets innehåll) och kritiken mot adeln. Identiteten granskas genom tre begreppsmässiga raster: *klass*, *elit* och *status*. Men alla tre befinner väga för lätt. Författaren anser att tolkningarna blir för endimensionella, oförmögna att förklara förändringar. I stället riktas intresset mot den franske sociologen Pierre Bourdieus kapitalteori med numera kända begrepp som symboliskt och socialt kapital (förutom ekonomiskt kapital), fält och habitus.

I kapitel 3 diskuteras begreppen och deras relevans för det svenska samhället under perioden. Även om Bourdieu knappast uttalat sig specifikt om Sten Carlsons och Ingvar Elmroths forskningsinsatser förs de till den typ av studier som bygger på ett socialt trappstegstänkande, en endimensionell framställning där individen stiger upp eller ned. För Bourdieu var detta både positivistiskt och naivt, för den danske sociologen Martin Munk pseudovetenskapligt. Felet är, enligt Norrby, att företrädarnas forskningsinriktning inte kan fånga in den symboliska och sociala betydelse som är knuten till ett visst yrke. Det gör i stället Bourdieus begrepp. Fältbegreppet medger rörelser både horisontellt och vertikalt, under förutsättning att kapitalet kan omplaceras. I ett analyschema (s 69) åskådliggörs den sociala reproduktionen. Existensbetingelser var både av individuell art, där den avgörande skillnaden var om individen var kvinna eller man, och av strukturell. Författaren går igenom adelns ekonomiska kapital (främst jordägandet), det symboliska kapitalet (titlar och, ännu viktigare, bildning) samt det sociala kapitalet (nätverk av olika slag). Det sammanlagda kapitalet var ansenligt vid 1800-talets början. Det symboliska kapitalet var dock redan sjunkande. Besuttenheten minskade också, men det tog längre tid. Vidare diskuteras begreppet habitus, ett slags förkroppsligat symboliskt kapital eller det "system av dispositioner som tillåter människor att handla, tänka och orientera sig i den sociala världen" (s 104). Adelns habitus bygger på föreställningar om skillnad och överordning. Nära knutet till detta är tanken om adelns ansvar för det allmänna, en följd av adelns uppkomst som kungliga stridsmän. Mer kortfattat tas också genus-teoretiska perspektiv fram.

Reproduktionsstrategier

I kapitel 4–6 behandlas tre avgörande reproduktionsstrategier i kampen om tillgångar och status: *äktenskap*, *utbildning* och *yrkesval*. Liksom i andra kvantifieringar har de cirka 8 000 högadliga männen och kvinnorna sorterats i tioårscykler efter födelseår. Trenden, i Sverige liksom i Europa i stort, gick mot fler giftermål med ofrälse. Författaren avvisar Sten Carlssons tolkning att det förändrade äk-

tenkskapsmönstret innebar en deklassering. Eftersom ståndssamhället som sådant var på väg att upplösas måste allianser med andra eliter beaktas. Adeln anpassade sig och acceptansen ökade för borgerliga värden, vilket underlättade äktenskap adel-borgerlighet. "Äktenskapet försåg uppenbarligen adeln med en marknad, där dess adliga kapital kunde placeras på mycket förmånliga villkor" (s 134). Högadelns kapital var mer värdefullt än lågadelns och männens mer än kvinnornas.

Undersökning nummer två om adelns strategier gäller utbildning. Kapitlets underrubrik sammanfattar utvecklingen väl: "Från mångsysslande amatörer till krav på examensbevis". Det handlar om en övergång från generalister (adelns favoritmodell eftersom den byggde på tankar om nedärvda karaktärer och vikten av god uppfostran) till specialister. Nya fackutbildningar uppstod och militäryrket krävde successivt annat än rekommendationer från adliga kusiner, bryllingar eller svägrar. Författaren sammanfattar ändå med att adeln stod väl upp mot de nya utmaningarna. Samtidigt var utbildningssystemet inte så meritokratiskt som i exempelvis Frankrike, vilket gjorde att bördstänkande och adliga nätverk ännu kunde ge adelssöner en hjälpande hand.

Den viktigaste strategin får ändå anses vara yrkesvalet, temat för kapitel 6: "En långsam övergång från offentligt till privat". Kapitlet är också mer än dubbelt så omfångsrikt som de två föregående tillsammans. De traditionella adliga yrkena – militär, godsägare, ämbetsman – utsattes under 1800-talet för allt större påfrestningar. Godsägandet krävde anpassning, men innehavet gav också resurser till detta. Likaså gav förmögenheten genvägar till den inkomstbaserade tvåkammarriksdagen som öppnade 1867. Sammanfattningsvis skriver författaren att övergången till det borgerliga samhällets yrken skedde påtagligt långsamt. Under hela 1800-talet valde nästan var tredje adelsman officersyrket, var tionde en civil ämbetsmannabana. Först generationen född 1890 och framåt tillhörde mer entydigt industrisamhället. Som helhet var övergången till näringslivet framgångsrik. "Näringslivet blev i själva verket den viktigaste plattformen för att kunna etablera en bibehållen elitposition" (s 258).

Det korta kapitel 7 utgår från tanken att adelns maktbaser måste anpassas efter samhällets förändring och skiftande normer. Olika maktbaser – ära, börd, personlig förtjänst eller förmögenhet – är dock inte oförenliga. Rikedom har alltid givit fördelar. Noterbart är att kungamaktens devalvering också drabbade adeln. I den feodala samhällsmodellen var adel och kungamakt nära förbundna. Att kungamaktens nyadlingsverksamhet minskade försvagade adeln som grupp. Med perspektiv in i våra dagar skriver dock författaren att adeln valt den ekonomiska arenan, där politikens representativa system inte gäller. Maktutredningen från 1990 konstaterar också att adelns representation i den svenska eliten är "omkring åtta gånger högre än för befolkningen i allmänhet" (s 269).

Efter dessa främst kvantitativa studier tar författaren itu med hur adelns sociala identitet förändrades. Förborgerligades adeln eller kunde den tvärtom färga

det nya samhället med sitt blåa blod? Här bygger avhandlingen främst på berättande källor – av varierande ålder och kvalitet kan man säga. Vissa adelsmän kunde utan besvär ta steget över till den borgerliga världen, andra hindrades av bördsstolthet, traditionsberoende och oro för framtiden att göra detta. Straffet för en del blev den sociala utförsbacken. Under hela 1800-talet levde mycket av den traditionella adliga identiteten ändå kvar, skriver författaren. Anspråken på ledarskap, överordning och överlägsenhet gentemot andra sociala grupper bestod.

"Fredlig integration"

Som rubriken för kapitel 9, "Solnedgång", illustrerar, var dock den nya tiden snart etablerad. Kännetecknande för utvecklingen var dock inte skarpa brott i form av avskaffade formella privilegier. I stället används i avhandlingen begreppet "fredlig integration". Den strukturella kamp som pågick under 1800-talet stod inte främst mellan adel och ofrälse utan mellan statsmakten "och den nya tidsandans representanter" (adelsmän såväl som ofrälse), med andra ord mellan stat och samhälle. Att adelns roll som korporation eller kår vid sekelskiftet sedan länge vittrat bort innebar inte att adeln hade deklasserats. Därmed har vi nått fram till avhandlingens avslutande reflexioner, kapitel 10.

Huvudtemat, adelns förmåga att försvara sin position, diskuteras utifrån Max Webers begrepp *rikedom*, *status* och *makt*. Som nämnts sker det i polemik mot Sten Carlsson och Ingvar Elmroth. Bägge har byggt sina uppfattningar på adelsprivilegiernas successiva inskränkning och adelns sviktande ekonomiska resurser. Författaren anser att de överdriver adelns kapitalförluster. Utan att någon djupgående analys görs pekas på att många adelsmän kunde gifta sig med ofrälse överklassdöttrar och på så sätt få insteg i den rika borgerligheten. Att jordinnehavet minskade var ingen katastrof utifrån näringens relativt svaga avkastning och stora konjunkturkänslighet. De ekonomiska privilegierna var heller inte tillräckligt viktiga för att adeln ens skulle strida för deras bevarande.

Det symboliska kapitalet, status, diskuteras inte i företrädarnas undersökningar. Men detta bidrog väsentligt till att adeln kunde växla över i borgerliga yrken och näringar. Titlar och ritualer blev mindre värda, men bildningskapitalet var desto mer användbart. Den politiska makten kunde bevaras, mycket tack vare tvåkamrariisdagens konstruktion. Jämfört med andra länder var det svenska borgerskapet svagt och oorganiserat. Ämbetsmännen, såväl adel som ofrälse, fick därför en central roll för moderniseringen. Adeln anpassade sig successivt till det nya samhälle som avlöste vad författaren vill kalla ett rangsamhälle med hierarki som styrande norm. Den nedåtgående sociala rörelse som Elmroth påvisat bör, enligt författaren, snarare ses som del av en normal ståndscirkulation.

Formalia

Titeln *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, är något missvisande. Avhandlingen handlar nästan helt om högadeln, och undersökningarna går ofta fram till i dag i och med att gruppen födda 1930–1939 ingår. Flera av de förändringar som diskuteras visar sig ta fart först efter 1914. Man kan därför fråga sig om avhandlingen har anspråk på att analysera adeln fram till i dag. Förutom den diskutabla titeln har Norrbys arbete en god akribi med gedigna och tydliga källhänvisningar. Felen är ytterst få och närmast av tryckfelskaraktär. I källförteckningen kan man dock ifrågasätta uppdelningen mellan samtida källor och personhistorisk litteratur. Flera verk under den senare rubriken kunde lika gärna placeras under den förra.

Teori och metod

Norrbys tar sin utgångspunkt i forskning om adelns förändring. Motsvarande forskning om borgerlighetens förändring hade kunnat komplettera framställningen. I till exempel Jürgen Kockas och Allen Mitchells antologi *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (1993) ges relationen adel–borgerlighet en bred belysning.

Bourdieu är den vägledande teoretikern i avhandlingen. Man kan ifrågasätta hur tillämpbar hans teori är på ett samhälle på väg mot industrialism och kapitalism. Enligt författaren själv tar Bourdieu upp ”nutida människors sätt att uppträda i den sociala världen” (s 64). Hans metaforer är också mer präglade av industrikapitalismens samhälle än av det delvis traditionalistiska samhälle som Norrbys främst undersöker. För Bourdieu handlar det om symboliskt och socialt kapital, om att investera och konvertera kapital på en modern marknad.

Ett genomgående metodiskt grepp är att använda födelseår som klassificering. Förändringar över generationer blir därmed lättare att spåra. Förändringen över tid utläses enbart utifrån skilda åldersgrupper, inte när förändringarna sker i samhället. Ett exempel är andelen ogifta och omgifta (diagram 5, s 121). Inom exempelvis åldersgruppen födda 1850–1859 kan en individ ha skilt sig vid tjugofem års ålder (1875), en annan gift om sig vid fyllda femtio (1929). Detta döljs i diagrammen.

Källkritik och analys

Ovanstående anmärkningar är i huvudsak av diskuterande art; bedömningar där det inte finns några säkra rätt eller fel. Mer problematiskt är dock källanvändningen i avhandlingen. Berättande källor har en betydande roll, särskilt i de senare kapitlen. Ett mer utförligt kritiskt resonemang om källornas värde hade varit på sin plats. Vid några få tillfällen är källorna oredovisade. I allmänhet rör mina invändningar källornas bristande värde. Några exempel kan här ges: Adelsväldet i förvaltningen beläggs med en pamflett samt Strindbergs *Det nya riket* (s 19),

dålig ämbetsmannautbildning av en sentida, enstaka källa (s 145), oförändrat liv på herrgårdarna av diverse sentida källor (s 306f).

Två källor som flitigt används – särskilt den senare – är signaturen "Lazarus" (Carl Fredrik Lindahl) *Svenska millionärer*, 1–10 (1897–1905) och Carl G:son Fleetwoods *Dagböcker, brev och skrifter 1879–1892*, (1968). Lazarus (14 hänvisningar) som innehåller en hel del skvaller och antisemitiska kommentarer är inte särskilt pålitlig. Fleetwood (55 hänvisningar) är inte så belastad men hur mycket kan denne adelsman representera högadeln? Förtjänar han epitetet skarpsynt? (s 292) Han bedömer utifrån sin egen position och ställning; avsaknaden av förmögenhet leder till stark nedlåtenhet mot uppkomlingar och andra. I avhandlingen får hans rika – och intressanta – dagböcker underbygga bilden av odugliga diplomater och hovmän, oberoendets betydelse, oviljan att acceptera borgerligheten och mycket annat (s 237, 249ff, 270ff, 283, 291, 305). Diskussionen om källornas användning pekar fram mot ett mer övergripande problem om bevisföring och den flod av konkreta personhistoriska exempel som används i avhandlingen. Tre varianter kan urskiljas: 1) *Illustration* för att konkretisera ett resonemang. 2) Exempel för *problematisering* i den fortsatta undersökningen. Båda varianterna är oantastliga och finns också företrädde. Mer diskutabel är: 3) Exempel utan tydlig systematik som *belägg* för påståenden. Nämnas kan frågan om adlig habitus (s 104–109, bl a Olof Lagercrantz' efterhandsperspektiv), adlig habitus och jordbruket (s 161–170), adliga bruksägares svårigheter att bryta traditioner (s 190–193) samt adlig identitet (s 270–298). Vad som kunde tjäna som illustration till en utförd undersökning blir alltför ofta ett belägg, och då vilande på något eller några exempel från svaga källor. På så sätt skapas en obalans mellan eleganta undersökningar byggda på god empiri i exempelvis kapitel 4–5, och mindre övertygande delar av kapitel 6 samt främst kapitel 8. Till det kan man lägga att omfånget av underhållande person- och släkthistorier är väl stort.

Tid och rum

Det finns i avhandlingen en tendens till att betrakta adelns situation som närmast essentiell. Innebörden av adelskapet överskrider tid och rum. Belägg för ett visst påstående hämtas från skilda tider och skilda länder, utan närmare diskussion om vad empirin kan ge. Avhandlingen behandlar en tid av förändring; ett gammalt samhälle går i graven och ersätts av ett nytt. När exempel från skilda tider blandas ges i stället bilden av ett oföränderligt samhälle, en tendens som källmaterialet speglar.

Tidssprången kan exemplifieras av adelns position i Frankrike efter 1945 (s 16, 155f), adlig habitus och fåfänga (Adlersparre 1801, s 181), lantbrukets ekonomiska villkor på 1850-, 1890- och 1930-talen behandlas i ett svep (s 184), UD-tjänstemännens tillvaro 1810 och vid 1900-talets början sätts samman (s 249).

Uppgifter om europeisk adel, som borde ha använts som jämförelse, blir ibland

belägg också för den svenska motsvarigheten utan närmare undersökning. Det kan röra sig om familjens förändring i Tyskland utifrån Habermas (s 31), adeln i Frankrike (s 78, 83, 296) eller mer allmänt adeln i Europa (s 34f, 72).

Historiska sammanhang

Några anmärkningar kan också riktas mot beskrivningen av de politiska förändringarna under perioden. Norrby skriver att "de nya riksdagsmännen", däribland godsägarna, tog över mycket av den politiska makten från ämbetsmän och kungamakt (s 175) och till och med att ämbetsmannaväldet bröts (s 239). Men andelen högre ämbetsmän i första kammaren var 1870 40,5 procent, 1890 40,7 procent. För godsägarna var motsvarande andelar 36,5 procent respektive 30,5 procent. I andra kammaren var skillnaderna ännu större, 25,3/19,6 respektive 12,1/5,1 procent.¹ Att godsägarna (d v s främst adelsmän) med tvåkammerssystemet kunde ta plats i maktens boningar är inte riktigt. Fyrståndsriksdagen gav minst samma fördelar. I stället var det lantmännen som 1865 flyttade fram sina positioner, i någon mån på godsägarnas bekostnad. Att se riksdagsplatsen som en markerad godsägarstrategi i nivå med godsägandet eller verksamhet i de nyare näringarna är inte rimligt (s 189). Dätidens riksdag var i hög grad elitens direkta politiska organ. Makthavarna själva satt i riksdagen som ett utflöde av deras roll i samhället. Riksdagsuppdraget var en naturlig del av deras ställning. Riksdagen var ännu inte en arena för en professionell politikergrupp (s 292).

Man kan också invända mot att ökningen av upplösta äktenskap enbart ses som en följd av "sedernas förändring" (s 121). Under den långa tidsrymd det gäller, från 1700-talets slut till i dag, har ju lagarna på området radikalt förändrats. Att se ingenjörutbildningens expansion från 1800-talets mitt som främst avsedd för näringslivets behov är också diskutabelt. Offentliga tekniska tjänster var viktiga. För att staten skulle ansvara för utbildningen krävdes att statens behov skulle tillgodoses. Annars fick de privata intressena stå för det hela.

Slutsatser

Norrby är polemisk visavi sina föregångare. Sten Carlsson sägs till exempel ha varit "blind för den pågående samhällsförändringen" (s 129). Skillnaden i deras tolkningar tycks dock mer handla om tidpunkten för adelns tillbakagång, inte att den har inträffat. Norrby vill senarelägga nedgången, i linje med internationell forskning. En hel del talar för hans tolkning, men frågan är hur långt avhandlingens bevis bär i denna riktning. Hur mycket beror till exempel resultatet på att Norrby främst behandlar högadeln medan tidigare forskare utgått från bredare skikt? Att kapitalförlusten inte var så stor som Carlsson och Elmroth hävdade kan ju vara riktigt (s 316), men pålitliga empiriska data saknas fortfarande.

1. Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*, Stockholm 1994, s 57f.

Av Bourdieus kapitalformer blir ändå den ekonomiska viktigast. Andra former – symboliskt och socialt kapital – används för att "växlas över" till ekonomiska tillgångar. Att Carlsson och Elmroth då inte tar hänsyn till de förra formerna skulle därför inte ha så stor betydelse. Om dessa ändå konverteras till ekonomiskt kapital skulle det väl räcka med att analysera sådana tillgångar? Å andra sidan – om högadelns mål inte var pengar i sig utan möjlighet till oberoende och egen livsstil (s 77) så kanske deklasseringen ändå skedde?

Avhandlingen visar att högadeln överlevt genom att på ett tidigare inte uppmärksammat sätt anpassa sig till industrisamhället. Frågan är då om inte högadeln går under, även om om dess individer träder in i en ny elitstruktur? Det är ju inte som bördsuppburen och traditionalistisk korporation de lyckas med detta utan genom att lösgöra sig från sina rötter.

Med sin avhandling återför Göran Norrby den svenska utvecklingen till den kontinentala. Någon svensk *Sonderweg*, särväg, finns det inte utrymme för. Från adelns perspektiv rör det sig inte om ett förfall utan i stället om en lyckad anpassning. Avhandlingen är välstrukturerad och välskriven. Även om berättarglädjen ibland tillåter myllret av personer och öden att flöda över bidrar det till läsglädjen. Ytterligare ett positivt drag är att den teoretiska arsenalen fortlöpande kommer till användning i undersökningen. Jag har ifrågasatt valet av Bourdieus kapitalteori och några metodiska vägval, men inte avvisat dem. Snarare rör det sig om vetenskapliga invändningar där rätt och fel inte finns. Av annan karaktär är kritiken av det personhistoriska källmaterialet, vars begränsningar inte tillräckligt har uppmärksamats. Det gör att delar av den kvalitativa undersökningen väger lättare än den kvantitativa. Avsnitten om till exempel habitus och identitet lider tydligen av källornas ojämna kvalitet.

Avhandlingen tar sig an ett viktigt forskningsområde med ambitionen att åstadkomma ett helhetsperspektiv om den svenska högadelns ställning. Vi får därför en – trots invändningarna – mycket givande syntes, och det i polemik mot tidigare forskning. Adelns mer seglivade anpassningsförmåga är ett viktigt resultat. Vi får anta att Göran Norrbys avhandling får ett långt liv – för dess meriter skull – inte bara i Sverige utan också utanför våra gränser med det internationella perspektiv som anslagits i *Adel i förvandling*.

Torbjörn Nilsson*

* Fakultetsopponent